

Inhoud

Introductie

De schijn van werkelijkheid	08
-----------------------------	----

Inleiding

Een eindeloos lange film, vol herhalingen	12
---	----

Hoofdstuk

1 Een filmmappaat als tegenprestatie	18
2 Een soort van laatste wil...	26
3 <i>Vorschläge für einen Film</i>	34
4 Een film van een uur	42
5 Het speeltje van de commandant	48
6 Weggelopen uit protest	54
7 Een waas van smartelijke weemoed	60
8 De koffer van Frouwke	64
9 Het meisje tussen de wagondeuren	70
10 Een welkome onderbreking van de dagelijkse routine...	76
11 De boel is ontploft	82
12 Ik heb twee filmversies gemonteerd!	86
13 Afvalmateriaal, vermoedelijk uitschot	92
14 Herkenning, maar ook veel ontroering	98
15 Origineel of niet?	104
16 Houthakken en bomen rooien	112
17 1997-2021: Van amateurfilm tot documentair erfgoed	118
18 Wachten bij de schurftige slang	122
19 Kinderen achter glas	134
20 Weg uit Amsterdam: 15 maart 1944	144
21 Slechts één trein... of toch twee?	148
22 Toen en nu	160
23 Samenvatting van de belangrijkste resultaten en conclusies	168

Bijlagen

Inventarisatie Westerbork-films	171
Aftiteling	180
Dankwoord	186
Over de auteurs	187

Introductie

De schijn van werkelijkheid

‘Stel eens, dat er van dit kamp helemaal niets was overgebleven, geen barak, geen huis, geen snipper papier, geen foto, stel dat alle, maar dan ook alle getuigen waren weggevaagd zonder een woord achter te laten, stel dat alles, dan zou men nochtans een vrij behoorlijke reconstructie van de toenmalige werkelijkheid kunnen leveren op grond van het ene document (...): de bewaard gebleven Westerbork-film.’¹

Zo beschreef historicus Jacques Presser in 1965 de smalfilmbeelden die samen ‘de Westerbork-film’ vormen. Zesenvijftig jaar later zijn de beelden wereldwijd bekend uit honderden documentaires, films en talloze publicaties. Vanzelfsprekend zijn ze ook in het Herinneringscentrum Kamp Westerbork te zien. Als onderdeel van de vaste expositie in het museum én sinds 2021 op het terrein van kamp Westerbork. Op zeven locaties staat de bezoeker op de plek waar Rudolf Breslauer tussen maart en mei 1944 zijn camera opstelde en kijkt naar een scherm waarop de op die locatie vastgelegde beelden getoond worden. Geven ze ons werkelijk een blik terug in de tijd? Stellen we de bezoeker van nu in staat de ‘toenmalige werkelijkheid’ te zien?

Maar hoe zag die werkelijkheid er dan uit in het voorjaar van 1944? Toen de eerste beelden van de film op 5 maart 1944 werden gedraaid, had het

Deel van het huidige kampterrein in Westerbork, met onder meer een reconstructie van een wachtoren en het Nationaal Monument van Ralph Prins.

kamp zijn 'taak' al grotendeels vervuld: 90.000 in Nederland levende joden waren inmiddels via Westerbork naar kampen in Oost-Europa gedeporteerd. Een proces dat op 15 juli 1942 begon toen de eerste trein naar Auschwitz vertrok. Het kamp functioneerde als een sluis in het nazi-systeem. Vanuit Berlijn werd aan Den Haag doorgegeven hoeveel Nederlandse joden er op een bepaalde dag op transport moesten worden gesteld. De leiding hierover was sinds oktober 1942 in handen van SS-*Obersturmführer* Albert Konrad Gemmeker. Hij stelde er een eer in het kamp perfect te doen functioneren. In de dagelijkse gang van zaken greep hij nauwelijks in. Zijn voornaamste zorg was het voldoen aan de te leveren aantallen gedeporteerden. De organisatie daarvan liet hij grotendeels over aan gevangenen. De macht van deze kampstaf was zeer groot. Binnen deze staf is waarschijnlijk het idee van de Westerbork-film ontstaan en vervolgens werd op bevel van en met instemming van de kampcommandant het filmplan ten uitvoer gebracht.

De filmbeelden suggereren uit de werkelijkheid gegrepen te zijn en hebben een onuitwisbaar stempel gedrukt op onze voorstelling van kamp Westerbork. Maar wat we zien zijn gescripte scènes. In het archief van het NIOD bevinden zich delen van het ontwerp van het draaiboek, van de hand van Gemmekers adjudant Heinz Todtmann,

zelf een kampgevangene. Het lijkt geen twijfel of de film is gemaakt onder het goedkeurend oog van de nazi-autoriteiten. Dit impliceert dat we het kampleven ook door nazi-ogen gezien. Hoewel de camera werd gehanteerd door fotograaf en filmer Rudolf Breslauer, die met zijn gezin in het kamp gevangen werd gehouden, is hij niet de samensteller van de film.

Auteurs Koert Broersma en Gerard Rossing volgen nauwgezet de totstandkoming van de film en schetsen een beeld van kamp Westerbork dat wél getoond mocht worden. Daarmee beantwoorden ze ook de vraag waarom we uitsluitend onbezorgde gezichten zien, geconcentreerd aan het werk of genietend van een voetbalwedstrijd.

Geen overvolle barakken, nauwelijks een beeld van de honderden kinderen die in het voorjaar van 1944 nog in het kamp verbleven, geen afscheid en zichtbaar verdriet bij het vertrekkend transport. En waarom de essentie van kamp Westerbork buiten beeld blijft: leven met de angst voor deportatie en angst voor het onbekende.

Het onderzoek van Broersma en Rossing geeft daarmee bouwstenen voor de context waarbinnen de film in een museale setting, maar bovenal op de historische plek vertoond kan worden.

De Westerbork-film als bron voor historisch onderzoek, maar zelf ook een verbeelding van het verleden. Bovendien geen gemonteerde film, maar 'ruw' materiaal. Het omgaan met de beelden op het terrein van kamp Westerbork vraagt van het Herinneringscentrum een grote zorgvuldigheid. Ook wanneer de fragmenten omgeven worden door toelichting blijven ze de illusie van de werkelijkheid in stand houden. Zeker in een samenleving waarin het denken in beelden leidend is geworden.

De ironie van de geschiedenis wil dat Presser voor wat betreft het terrein van kamp Westerbork gelijk heeft gekregen: de barakken werden gesloopt en alleen het dadererfgoed is bewaard gebleven in de woning van de

Beeld uit de Westerbork-film van kampbewoners op weg naar de transporttrein, 19 mei 1944.

Smalspoor naar het Oranjekanaal, waarmee materialen en goederen naar het *Durchgangslager* werden vervoerd.

kampcommandant en de beelden van de Westerbork-film. Het is de taak van ons museum om de filmbeelden te omringen met de andere tastbare sporen van kamp Westerbork: de herinneringen van overlevenden, de bewaard gebleven documenten, de brieven, de dagboeken, de foto's. Om daarmee de suggestie van authenticiteit en objectiviteit van de Westerbork-film van context te voorzien. De film is en blijft een illusie: ondanks alle gecreëerde hoop was kamp Westerbork een deportatiemachine. Door de persoonlijke verhalen die aan de beelden verbonden zijn te onderzoeken en te delen, wordt dit eens te meer te duidelijk.

Sinds 'de Westerbork-film' en de bewaard gebleven papieren sporen van de film in 2017 opgenomen zijn in het *Unesco Memory of the World Register*, wordt door het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid (beheerder van de originele beelden), het NIOD (eigenaar van de film), het Nationaal Holocaust Museum i.o. en Herinneringscentrum Kamp Westerbork in nauwe afstemming gewerkt aan beheer en restauratie van de beelden, het wetenschappelijk onderzoek naar de biografie van de film én aan verschillende vormen van publieksvertaling.

Door het NIOD werd het initiatief genomen voor een zoektocht naar de camera-originele beelden. Dit resulteerde in één nieuw beeld: een overzichtsbeeld van het kamp met een Duitse militair op wacht. In opdracht van het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid die de smalfilms in haar beheer heeft, hebben de scènes in 2021 een restauratieproces ondergaan en zijn daarbij opnieuw gescand. Op de website van Beeld en Geluid (www.beeldengeluid.nl) kunt u de film zelf bekijken en daarmee uw eigen beeld vormen van het verleden en haar verbeelding.

Christel Tjenk

Hoofd Kenniscentrum Herinneringscentrum Kamp Westerbork

An aerial photograph of a landscape, likely a rural area, with a red dashed line curving across it. A red square highlights a specific area in the upper right quadrant, which appears to be a camp or a large industrial site. The text 'Inleiding' is overlaid on the left side of the image.

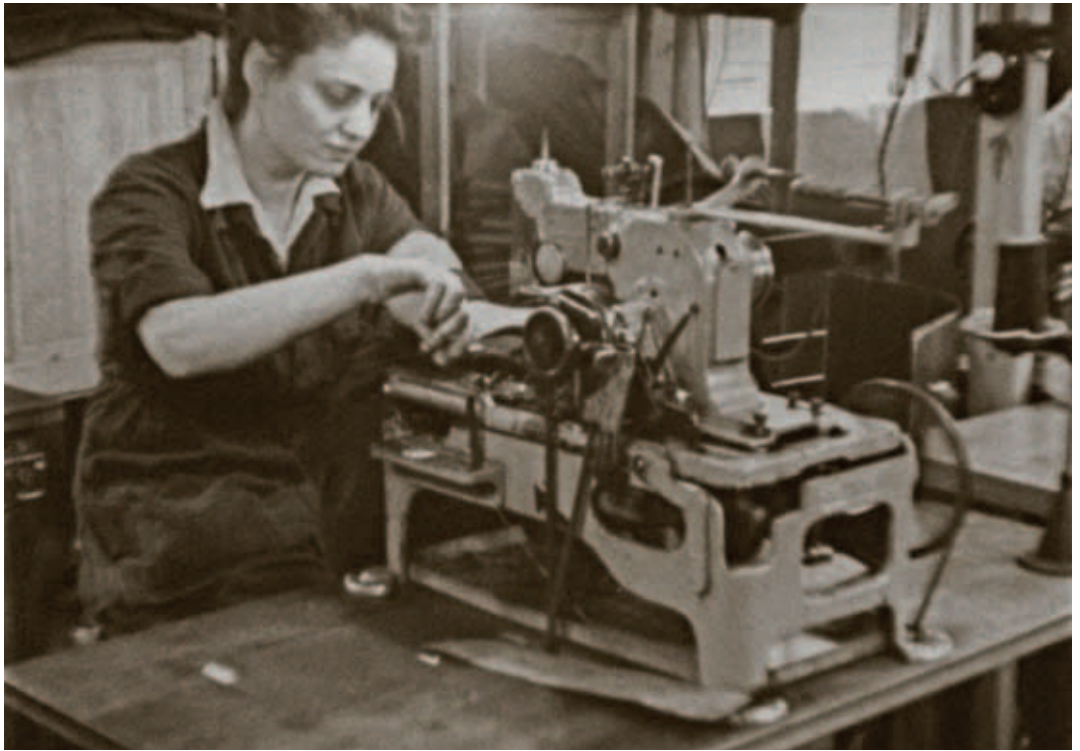
Inleiding

Een eindeloos lange film, vol herhalingen

In het voorjaar van 1944 maakte de Duits-joodse kampgevangene Werner Rudolf Breslauer op uitgebreide schaal filmopnamen in *Durchgangslager Westerbork*. Hij deed dit in opdracht van de Duitse kampautoriteiten. Met name kampcommandant Albert Konrad Gemmeke bleek een groot voorstander van het maken van een film over het leven in het kamp. Het lag in de bedoeling om van de opnamen een professionele film te monteren, geschikt voor vertoning bij gelegenheden van velerlei aard. De film zou een totaalbeeld moeten geven van het dagelijks leven in het kamp. Zover kwam het echter niet. Na enkele maanden stopte men met filmen en een eindversie werd nooit gemaakt. Wat bewaard is gebleven zijn vele tientallen ruwe fragmenten, met daarop talrijke aspecten van kamp Westerbork. Het voormalige Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD, nu NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies) kreeg deze in eerste instantie in haar collectie. In 1958 werden de beelden in bruikleen overgedragen aan het Nederlands Filmmuseum. Halverwege de jaren tachtig kwam de Rijksvoorlichtingsdienst (RVD) in het bezit van het materiaal, dat ondertussen grote bekendheid had gekregen.

De RVD bracht een enigszins logische volgorde aan in alle beschikbare fragmenten en plakte deze in ongemonteerde vorm aan elkaar. Dit

Luchtfoto, gemaakt op 22 maart 1945. In het rode vierkant kamp Westerbork. De rode lijn geeft de route van de afgetakte spoorlijn aan, vanuit het kamp richting de spoorlijn Zwolle - Groningen bij Hooghalen.

Op de Westerbork-film worden veel industriële activiteiten getoond. Het kamp beschikte veelal over goede apparatuur.

product is bekend geworden als de 'Westerbork-film'. Tegenwoordig zijn de beelden onderdeel van de collectie van het NIOD en wordt het materiaal grotendeels beheerd door het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid in Hilversum.

De Westerbork-film wordt terecht beschouwd als een onvervangbaar, uniek illustratief document, dat een speciale plaats heeft gekregen te midden van alle bewaard gebleven bronnen over de Tweede Wereldoorlog. De historicus Jacques Presser noemde haar in dit verband 'onovertreffelijk'.¹

Merkwaardigerwijs is er in de tweede helft van de vorige eeuw naar de achtergronden van de film nauwelijks onderzoek gedaan. De reden hiervoor was waarschijnlijk dat de beelden voor zich spraken. Maar de grote historische waarde van de film rechtvaardigde een onderzoek wel degelijk. Temeer omdat het materiaal nogal wat vragen oproep. In de eerste plaats het feit dat deze film werd gemaakt. Hoe kwam het dat de Duitse kampeiding in de filmopnamen had toegestemd? Besefte deze niet dat vooral de scènes van een drietal transporten het gruwelijke beeld van het systeem dat zij dienden, zouden versterken? De film werd na de oorlog gebruikt in de processen tegen kampcommandant Gemmeke en de *Generalkommissar für das Sicherheitswesen und Höhere SS- und Polizeiführer* in Nederland, Hanns Albin Rauter. Het betrof bewijsmateriaal dat de nazi's zélf hadden gecreëerd...

Voor de film werden drie transporten gefilmd, zoals het binnenkomende transport uit Amsterdam, 15 maart 1944.

Een tweede opvallend gegeven was dat wat de film laat zien. Jacques Presser beschreef deze film als 'één met gebreken'.¹ Hij doelde daarbij niet alleen op de vaak matige kwaliteit, maar ook op wat er wel en niet met de camera werd vastgelegd. De RVD-film zit vol contrasten, kenmerkend voor het Westerborkse kampleven. Hij begint met een bijna tien minuten durende impressie van de eerder genoemde transporten. Ruim vijf kwartier later vormen beelden van de cabaretvoorstelling *Bunter Abend* in de Grote Zaal van het kamp een bijna ondenkbaar slot van de film. Daartussenin zijn vele en langdurige fragmenten te zien van de industriële werkzaamheden in het kamp, maar ook van een godsdienstoefening, de medische zorg, damesgymnastiek en een voetbalwedstrijd op de appelplaats. Presser sprak in dit opzicht van een 'grotendeels zeer slechte smalfilm. Eindeloos lang, saai, vol herhalingen.'¹

In Westerbork was ruimte voor ontspanning, zoals muziek, sport en gymnastiekoefeningen.

Waarom zijn er uitgerekend zoveel opnamen van het werk gemaakt en werden andere, eveneens voor de hand liggende aspecten die hadden kunnen bijdragen aan een algemene indruk van het kampleven overgeslagen? Want van de kantoren en woningen van de kampleiding, de barakken, het bad- en ketelhuis of van de kampwinkel zijn geen filmbeelden gemaakt. Of werden deze aspecten wel vastgelegd maar zijn ze niet bewaard gebleven?

Er leefden nog meer vragen. Wie waren bij de filmwerkzaamheden betrokken en hoe kwam men in het kamp aan camera's, film en andere benodigdheden? En vooral ook, wat is er met alle filmopnamen gebeurd? En: waar is het originele filmmateriaal?

Deze en andere vragen vormden de uitgangspunten voor een onderzoek naar de Westerbork-film, dat tussen 1993 en 1997 door de auteurs werd uitgevoerd.

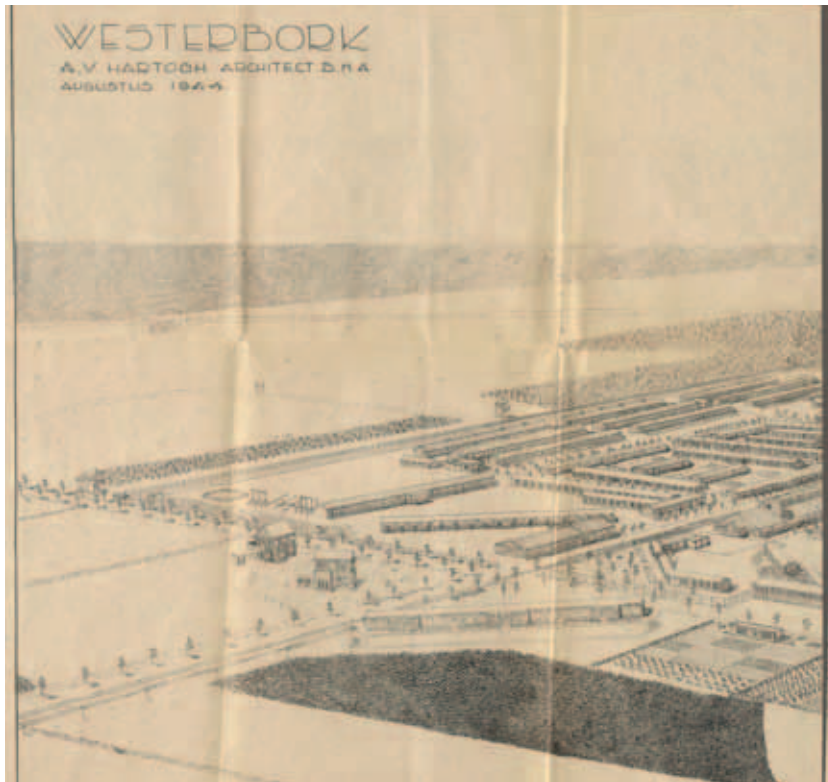
Dit onderzoek leverde veel antwoorden op, soms meer dan werd verwacht. Zo kon worden vastgesteld dat de wereldberoemde beelden van het vertrekkende transport werden gemaakt op 19 mei 1944. Aan de hand van deze conclusie slaagde journalist Aad Wagenaar erin om de identiteit te achterhalen van het beroemdste gezicht van de film: het Sinti-meisje met het hoofddoekje dat tussen de deuren van een goederenwagon naar buiten kijkt, in afwachting van transport naar Auschwitz.

De herontdekking van twee filmspoeltjes met rest- en origineel materiaal, waarop onder meer fragmenten van een godsdienstoefening op

Onderzoek in het modern ingerichte laboratorium.

Perspectieftekening van
kamp Westerbork, gemaakt
in augustus 1944 door
A.V. Hartogh.

5 maart 1944 in de Grote Zaal, bracht in 1997 de nodige publiciteit in de landelijke media met zich mee.

Het onderzoek stelde ook vast waarom de filmbeelden in het voorjaar van 1944 werden gemaakt, met welke camera's er werd gefilmd, wie deze hanteerde en welke personen nog meer bemoeienissen met de film hadden.

De resultaten van dit onderzoek werden in 1997 beschreven in het cahier *Kamp Westerbork gefilmd*.

In de jaren daarna bleef de aandacht voor de Westerbork-film groot. Het belang van dit waardevolle materiaal werd in oktober 2017 extra onderstreept met de opname in het *Unesco Memory of the World Register*. Hiermee zijn de film en het bestaande filmscript officieel erkend als documentair werelderfgoed.

In het voorjaar van 2019 kwam er nog een opmerkelijk vervolg door de vondst van twee blikjes camera-origineel negatieffilm.

Recentelijk zijn daarenboven de filmbeelden gerestaureerd en voor een klein deel ook ingekleurd. Dit materiaal bleek vele malen beter dan dat waarmee de auteurs het 25 jaar geleden moesten stellen.

Al deze gebeurtenissen leverden het idee op voor een geheel vernieuwde en aangevulde editie van het oorspronkelijke cahier *Kamp Westerbork gefilmd*.

In deze sterk geactualiseerde versie, die voor het eerst in boekvorm verschijnt, worden de oorspronkelijke onderzoeksresultaten opnieuw tegen het licht gehouden en zijn verder alle recente ontwikkelingen verwerkt.